

RADIO SCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH / ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIO SCOLA

Redacziun: Alfons Maissen

Emissiun 163, 164, 165, 166, 167

Stampa Romontscha Mustér

Ins interprtescha las ovras dils artists. Igl ei ina gronda damonda sche era il pli versau enconuschi-der della materia speciala, suenter gronds studis, contacts cull'ovra, cugl artist, siu patratg e sia tecnica, contonscha ina sintesa cuntenteivla. Ei dat artists che s'empipan della critica, auters vegnan encuraschai, animai, decuraschai. Il ver artist va sia via, tut independentamein dallas opiniuns dils critics, senza datgar de quei che vegn alzau e sbassau, tedlond cun mes'ureglia, forse cun in surrir laudavaglias —, buca renviond dil tuttafatg buns cussegls e critica constructiva.

Igl artist de tempra genuina stat mai eri en siu luvrar. El patratga, analisescha, sintetisescha, contrasta e concentrescha, tochen che sia concepziun secombinescha e serealisescha en magnifica figuraziun e coluraziun d'atgna unitad e intui-ziun.

Il pittur Jacques Guidon

IGL CATSCHEDER, PADER ALEXANDER LOZZA, da *Antonia Sonder*, Salouf

Gievgia, ils 4 de settember 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Emissiun*
Gliendisdis, ils 8 de settember 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Repetiziun*

LA LINDORNA, da *Constant Gritti*, Scuol

Gliendisdis, ils 22 de settember 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Emissiun*
Gievgia, ils 25 de settember 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Repetiziun*

LAS MINIERAS DAL MOT MADLAIN IN VAL S-CHARL, da *Georg Peer*, Scuol
in collavuraziun cun *Claudio Gustin*, Sta. Maria.

Mardis, ils 30 de settember 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Emissiun*
Venderdis, ils 3 d'october 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Repetiziun*

IL PITTUR JACQUES GUIDON — Repetiziun dell'emissiun 18/19 avrel 1974

Mesjamna, ils 8 d'october 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Emissiun*
Gievgia, ils 16 d'october 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Repetiziun*

FLOURS ANTURN NADAL, da *Gion Peder Thöni*, Riehen

Mardis, ils 9 de december 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Emissiun*
Mardis, ils 16 de december 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Repetiziun*

EMPALAMENT

Quest numer dil Radioscola presenta al lectur 5 differentas emissiuns. Ell'emprema seprofunda *Antonia Sonder* el *Diari de catscha* digl enconuschent poet e scribent surmiran, *Pader Alexander Lozza*. El ei staus gia da giuven — tradiziun de famiglia — in hanau catschadur, surtut denton in fervent plevon e spiritual. *Antonia Sonder*, sustenida en sias prelecziuns da *Franz Capeder*, ha fatg ina elecziun zun varionta dil *Diari*, mai vegnius publicaus en sia entiradad. Da questas emprovas seresulta il grond observatur, che ha era fatg diever de sias observaziuns obtenidas en siu vast revier de catscha, mirau cun egl pitgiv ed allert la gronda natira per realisar sia fina poesia, sias remarcablas novellas.

Las minieras han giugau gia dapi il temps miez e tochen viaden el 19. tschentaner ina gronda rolla en nossas valladas grischunas. *Georg Peer*, custos dil museum d'Engiadina bassa a Scuol, tracta la historia ed il traffic de minieras ella Val S-charl. El ha prestau lavur de pionier, fullond via ellas minas, fatg pusseivel aschia a geologs lur lavurs scientificas. Per siu museum ha el rimnau egl intern differentas specias de crappa minerala, anflau indrezs ed uaffens duvrai a siu temps en quellas stgiras taunas. El ha era sfegliu documents en archiv ed aschia reconstruiu la historia dellas minieras de siu conturn. Las fotografias el RS, procuradas digl autur, dattan in'idea dil misterius intern dellas minas. A *Claudio Gustin*, Sta. Maria, engraziein nus per siu agid ella realisaziun dell'emissiun.

Emissiuns sur la historia naturala ein adina fetg beinvegnidas. *Constant Gritti* presenta a nos scolars enzacons problems sur la natira della *Lindorna*, la glimaia (respiraziun, bisexualitad etc.) Ils problems che quei animalet porscha ein nundumbreivels, era siu diember en specias, che munta alla cefrade 85 000, derasai sur noss'entira tiara; els ein drizzai per viver ella mar, ell'aua, ed era en omisdus elements. Ell'Europa centrala dat ei 260 specias de glimaia. *Constant Gritti* levgescha l'explicaziun dils problems exponi cun fotografias e differentes schemas.

L'emissiun: *Il pittur Jacques Guidon*, ei stada emessa per l'emprema gada ils 18 e 19 d'avrel 1974. Demai curdada lu el temps de vacanzas, repetin nus ella. Ils mussaders scolastics han survegniu a siu temps in cudischet RS cun ina partida maletg de nies pictur, era en color. Ella presenta gasetta RS dat *Andri Peer* in cuort pareri sur de nies pictur.

FLOURS ANTURN NADAL ei il tetel d'in'emissiun da *G.P. Thöni*, che nus enconuschein gia daditg sco poet e scrip-tur, era sco autur d'ina partida emissiuns RS. «Flurs entuorn Nadal» significheschon las canzuns de Nadal romontschas, ils usits cumpigliai cun quella fiasta, la stalla de Bethlehem, il pigniel de Nadal, la historia insumma, tut quei ch'il pietus carstgaun ha schaffiu attraviars ils tschentaners per embellir il grond temps, per far honur alla vegnida dil Salvader. Tut quellas flurs gidan a capir il profund senn e patratgament della fiasta de Nadal. — Igl autur vegn era a far attents nus sin excess ed abus che perecliteschan il ver ed elevau patratg de Nadal.

A. M.

Il pittur Jacques Guidon

avertüra d'üna exposiziun

Daspö l'emischiun «Il pittur Jacques Guidon» dals 18 e 19 avrigl 1974 nun es il pittur stat culs mans in curtaschia. El ha intant gnü üna granda exposiziun aint il chastè dad Arbon.

Our da la relataziun sur da l'exposiziun surmanzunada scritta dad Andri Peer (Fögl Ladin dals 21 schner 75) citain nus las seguintas passadas:

«Quai chi caracterisescha quist s-chaffider intuitiv e paschiunà ais ouravant tuot sia spontaneità extraordinaria e sia lingua directa.

Guidon as demuossa ün artist fich personal ed incunfuondibel. Nus pertschavain e vivain l'explosiun artgnüda in pols consciantamaing situats cun intenziun ritmica in quistas lavours, ingio cha la culur ais suvent retgnüda, cun elemaints e motifs in cotschen, orange, blau chi dan pür valur e flà a la cumposiziun intera. Quai sun suvent ciclus chi's concentreschan in üna ritscha da fuormas e culuors equilibradas, circondadas da movimaints pinellats

cun estri spontan, in conturas tagliaintas, fich expressivas: nairs, brüns cun zonas accompagnativas chi voulan e dessan esser neutralas.

I s'insertescha minchatant ün elemaint calligrafic chi algorda ad ün ideogram chinalais, vis a l'ingronda e contuornà da zonas affinas, intant cha in otras gouaches as sainta ferm l'interess plastic da l'artist chi tendà vers la rapreschantaziun spaciala, quai chi's tradischa suvent illas conturas trattadas (sco be pro'ls vairs pittuors) cun vaira sensibilità. Quia manzunaina seis experimaint plastic cun büschens e bachettas da fier — «üna famiglia da fier», per intant bainschi plü divertaivla cò persvasiva.

Scha il turnicul, la ritscha furnischa l'elemaint fuormal il plü important per las gouaches da l'artist, schi para'l da lair chattar ün ritmus plü balchè in sias pittüras in öli.

L'öli, impustüt applichà culla spatula e produand effets tactils: schlernas, pruncals, sumbri-

acrilic

acrilic

vas, surfatscha gruoglias —, s'adatta ourdvart bain per transmitter experienzas profundas da l'existenza umana: l'art ais adüna alch oter co la realtä — e tradischa seis messagis tras mezs imprevisibels cha'l vair artist sto scuvrir.»

Üna critica d'art es vaira difficila dad incleger eir sch'ella es scritta cun maestria ed es cumpetenta sco quista dad A. Peer, impustüt scha'l lectur nun ha ingüna illustraziun avantman per «as far ün purtret» visual. Perque algordain nus ils lectuors da quistas lingias chi'd es cumparü in occasiun da

las emischiuns dal 1974 ün inter quadernet Radioscoula illustrà dedichà al pittur Jacques Guidon. Aint in quel sun trattats ils problems fundamentals da la pittüra, i sun explichadas las differentas direcziuns da l'expressiun artistica, p. ex. la pittüra figürativa, la pittüra abstracta e quella nunfigürativa e.u.i.

A quel chi ha l'intenziun da tadlar quist'emischiun saja racumandà la lectüra da quel quadernet.
A. M.

Igl catscheder, pader Alexander Lozza

Da Antonia Sonder, Salouf

Forsa è igl nom pader Alexander Lozza, a bagn encal da vusoters gio ancunaschaint ord la literatura rumantscha. Forsa ò encaltgign ligia encal poesia d'el, ni ena novella, ni en rachint! El era poet e scribent. Pader Alexander è naschia igl onn 1880 ordvart la vischnanca da Murmarera a Castiè. La vischnanca seza è avant onns nida inundada d'en lai artificial, oz igl renomo lai da Murmarera. Da mattatsch o er el fatg da paster, scu anc blers oters mattatschs grischungs. E scu oters mattatschs pansava er el agl avigneir e veva savens dus semas davant el: davantar en'eda pader, ni davantar en renomo pictour, scu Segantini.

El è ia l'amprema veia. En mattatschet angal, ò el banduno genitours e fardagliuns ed è nia accompagnea d'en signour ainten ena clostra da capuschigns a Genova. Cò era el ossa crudo, e cò

stueva el ossa star, cuntot tgi la malancuneia per la patria grischunga igl turmantava. El ò passanto cò la scola, o fatg igl noviziat, ed è davanto pader.

Siva onns ò el alloura pudia turnar an patria, scu plevant, gl'amprem a Tumegl an Tumgliastga, e siva 30 onns a Salouf.

Ma la personalitad da pader Alexander, scu scribent, poet e plevant, fiss betg completa, schi nous amblidessan tg'el era er en passiuono catscheder. La brastga dalla passiuong per la tgatscha veva el bagn irto da sies antenats, vivias sen las groglias spondas da Murmarera.

Turnond ossa da l'Italgia an patria montagnarda, cun igls tiers, o chella brastga dalla passiuong per la tgatscha s'anvido ainten el.

Onns ed onns è pader Alexander ia sen la tgatscha ota e sen la bassa, parcurend pizza,

Il ventirevel catscheder cun tgamutsch e muntanela

gionda, gôts, prada e pastgiera da nossa vallada. Cants plascheirs e deletgs, cants strapatschs e fadeias varo el bagn passanto!

El sez ò mano en diari sur las sias aventuras da tgatscha. El sez nomna chel codaschet, cun teila isada e neira digl suaditsch, e cun tatgs da sanc, en custevel manuscript.

Tadlagn ossa ansemen encal reminescenza ord chel diari d'ena staschung da tgatscha:

7 settember:

Sen las spondas digl piz Mitgel, sur Cunter veva el diglia en tarmenta buc.

... Sung se e stend ve igl tgea!... Vardigl chigiu, el è taro. Ia sto ma ruschnar giu anfignen tar chel sogn: lò sung ia a schoz!

I vo mal d'eir giu an brancas, cugl schlupet e la tgapitscha ainta mang, tgapond la crappa, tgi vot passar giu. Igl fist vaia laschea lisse. Ma tge? Ena

smaladeta muntanela palousa, scu en urset, e lior an mez igls colms, sen las tgommas davos, tg'am spiunescha e tschivla e tschivla, scu la less visar: «Tgamutsch, tgamutsch, do adatg, la mort è no.»

Sacarlèn! El è lavo se... el vo veano inchiet, dulzond e sbasond igl tgea anfignen giu mez!... Gl'è betg da perder taimp!

En legher schoz, scu en givel, rabatta no da tschent pareis. Igl tgamutsch dat en per sagls rabgius e rodla, leva se anc en'eda e rodla veagiu: el stat, el stat! —

Ma tottanegna, en schlupignem da savlung e crappigna sur me giu!... En oter tgamutsch tgi passa se a sagliatungs!... En schoz da crudels: el dat anavos an dies e smerscha giu anfignen davant las mias tgommas. Gl'è ena tgora sitga! — Varda aintadem las gravas, feilan scu catter rodas, anc dus tgoras cun ansoul. El era betg en mat vigl, chel ligiu! Lior la muntanela menla, palousa, è scumpa-reida ainten la rosna.

Ia va tratg dus schluppetadas, ma sto bufar, scu schi vess purto en crap anfignen segl feil!

Ossa, en schluc ed ena pippada! I so eir da cò davent scu tgi vot— l'onour è salvada.

12, 13, 14 settember:

... Davos igl Curver giu, dasperas igl «Te-stung», scu igls catscheders deian, rivo stupent a schoz da 10 tgamutchs, sagliantos se digls gôts da Schons. Sen circa 80 m sagiatto sen en bel tgamutsch, mellen, radond, glischaint, scu en tgavalign, cun cornettas crutschas, scu igl croc digl mies fist da tgatscha. Ansemen cun igl colp, enigl scomparias tots, an ena fimera, scu zufflos davent: igl tgavalign mellen an amprema lengia! «U mort u struptgia!» Cò ast la blaga! Chel de vaia fallo, anc 4 muntanelas. Ia saveva betg cunter tgi sfugar igl senn, cunter mamez u cunter igl schlupet!

... O tots gidanters ainten igl malampruamaint, gidem: gl'è igl tgavalign mellen! Sen 80 m dat el ena surstada... Pim! El slargia tottas catter tgommas e croda spatatschea... Rot la crousch digl des. Tge losch animal, glisch, radond, cun en tgeet delicat, igls gronds doltschs, noua tg'ins ligia anc igl spivaint. Da las costas giu, la stritgida d'ena balla!

... Sung sto en urela starnia, cun igl tgamutsch sot igl tgea scu plimatsch ventirevel scu en rètg segl sies tron! — Sur igl tgea, las rudelas digls corvatschs dalla pizza, tgi liegian sen igl davains digl tgamutsch: croc, croc, croc! —

18 settembre:

Varda ve lo! Lev e met, scu ena sumbreiva, cumpara or dalla pignoula en tgeet brign, gid ancurano cun dus cornets ramous, igl naset neir, îgliungs neirs tgi reflecteschan igls profonds misteris digls steirs gots: en capriol! Pim! Igl nobel animalet, la flour digls noss gôts, croda fulmino e sa storscha ainten igl sies sanc. Te tirang! Ma an nom da Dia, ia va betg piglia la patent per igl dar sal! Anfignen ossa, fissigl schiglio scumando dalla lescha da tgatscha, da sagiattar da chels animals «vor dem Hunde»! Ma igl tgang era passo, uscheia vaia sagiato «hinter dem Hunde»!

Sur igl sagiattar la salvaschigna da taimp betg lubia, veva pader Alexander fatg sies agen giudezi. El scheva a nous unfants da scola: «Igl tiers en da Nussigner e betg digl stadi. Uscheia veva el furmo la sia e la nosa cunsienztga.

An sies diari chinta el da sfrusch:

19, 20 settembre:

... Oz vaia santia ena bela. Egn veva per sbagl, sagiatto la tgora digl capriol. Per la lascher veir igls marveglious, ol l'anguttada se en pèr cornas. Tschels schevan: «Tge tarmenta buc!»

En oter, anc igl onn passo da tgatscha bassa è rivo cun en tgamutsch. Ma gl'era nia observo, tg'el veva standia igl mang ve digl pom scumando. Igl on do aint. Ma el è nia se sour ad ouras. El zoppa igl tgamutsch tranter igl palantschia da steiva e digl schler. Igl president sgoltra l'antiera tgesa. Ma cura tgi el è fatschanto giun schler, vei igl pover catscheder cun spivaint, scu ena guttella sanc digl tgamutsch croda giu digl palantschia, gist sen la tgapela digl president. Sacr...! Ma i vo a bagn. Igl president sa parcorscha da navot e catta navot.

Chel madem catscheder era sa catto anc en'eda an malampruamaint. El vei tg'igl president è nò. El perda betg la praschientscha da spiert. El dei agl sies mattatsch: «Spert, ta teirat or e vo ainten letg. Schi at dumondan ensatge, schi dei tgi te stettas betg bagn. Alloura peglia el igl tgamutsch ed igl metta ainten letg cun igl mattatsch. — Gl'on visito la tgesa, mintga cantung. Finalmaintg derva igl president igl isch-tgombra... «Co vez en mal-

La maliziosa golp n'è betg mitscheida digl nas fegn dalla Lora e digl sieir schoz digl verso catscheder.

sang?» «Ea», dei igl bab, «schi vign betg miglier tarmeta per igl docter.» «A, schi bung migliuramaint, te pover pitschen», dei igl president e sera la tgombra.

I fon en bau-bau giu d'en sfrusch, scu d'ena colpa morala. Anc ier ans pudeva eir a tgatscha libramaintg, da tot taimp. Ossa duessigl esser en delict. Per tscherts signours en igls cumondamaints da Dia navot. En surpassamaint d'ena leschetta, tgi è angal co per igl bung urden, chegl vess dad esser en delict. Ed uscheia curiva igl feil da sies diari tras tot igls deis da tgatscha-ota d'ena staschung, rachintond pader Alexander da plascheirs e deletgs, strapatschs e prieveles e defraudis.

«En veir catscheder è er en poet, angal è sia poesia pi roca e pi groglia e malscursada», dei el sez.

En evenimaint da tgatscha, ni igl sema dad en prievele ò el externo ainten la poesia:

Igl catscheder e la mort

Segls ots betg ple verdign schi fegn;
gl'èn cotschen cler, calour digl vegn.
Igl tschiel schi transparent scu veder:
settember — semi da catscheder!

Sen mintga piz, tgapitscha d'or;
chise la muntanel' è or ...
Betg té; en buc el ò diglia
segl cron, digl cler suglegl cotschnia! —

Da surangiu, — chel plan ol fatg;
anse igl buc dat pac adatg! —
— Do te adatg! — Cun tscheira criva,
anc en catscheder at dat siva! —

Da cron tar cron, tgi vo se lò?
— Te por tgamutsch, la mort è nò!
Da surangiu vign el schi met:
angal sa schmersch'en cal crapet.

Cun deletg cuntaimpla igl catscheder la glioiretta

Ma segls sies pass tgi vign, tgi vign? ...
El spert sa volva, varda: — Nign!
Chigiu oss gizz'igl buc l'ureglia;
El n'ò betg isma, — stat rameglia.

Sa semgia d'ervas plagn savour,
d'en frestg verdign, dad en'amour! ...
Traraa! ... Scu satg plagn sdratscha crodla
digl cron la salvaschign'e rodla ...

Igl grisch catscheder, plagn furtegna,
vign noagiu! — Ma tot an egna,
en stosch, en bratg, — l'è surangiu! ...
Dasper igl buc el schea chigiu! ...

Catscheder digls catscheders, stenda
la mort la grefla sen l'unfrenda;
la stompla giu digl ert vadretg:
nagliour la criva ò schinetg! —

La seir'igl teiran giu sen roma;
Digls otg unfants, igl pitschen cloma:
— Te mamma, cant cuntaint tgi sung,
igl bab è no cun en tierung! —

Pader Alexander fiss bagn sto grondamaintg
offendia, sch'ans vess chinto el poet e catscheder e
betg an amprema lengia plevant. 30 onns ò el
sarvia scu plevant alla vischnanca da Salouf. E scu
plevant az santiva el responsabel. Sen sias excursi-
ungs da tgatscha per igls colms e las pitgognas
anturn, era el deis or d'avent da tgesa. An
vischnanca vess magari savia capitar en discletg,
ni en malsang vess gia basigns d'el. Uscheia veva
el stipulo cun la casarina: an cass d'urgenza, leza
tirava se ena gronda bandira cotschna sen igl spitg
digl tetg. Chegl era per pader Alexander igl segn
da turnar dalunga a tgesa.

Da tgatscha bassa stava pader Alexander segl
conturn, fascheva las sias excursiungs cun igl tgang
or sen la neiv e stava alloura notgs or, liigiond da
siva glioirs e golps. Magara miteva el er la zepla
fanestr'or sen la filunga d'ena golp. Ansoma cun
las golps veva el en atgna amiceztga. A nous
unfants da scola chintava el d'en antiera famiglia
da golps, tgi viveva sen la Motta Valac: tats e
tatts, babs e mammas ed en'antiera pivlada matta-
neglia, sumiglant ad ena sippa da zighinghers.
Siva sies chintar, vivevigl sumiglant agls car-
stgangs. Ellas vevan la sia tgesa sotaint en tarmen-
ta crappung, vevan ena tginada cun proviant da
damagler, schevan rusara, e cura tgi egn digls
pitschens fascheva betg pulit, survagniva el egna
anturn las ureglias. El personifitgiva igls animals.
Savens veva el er igl sies da far cun l'egn ni l'oter
vaschign an vischnanca. Alloura rivava el tar nous

unfants an scola, e scumanzava a chintar ena storgia da golps. Bagn dalunga sa curschevans l'identificaziun cun l'egna ni l'otra persunga an vischnanca.

En de rivava el er cun ena poesia sur d'ena golp tgi veva nom Turte. Tadla angal:

La canzung digl vagabund

La golp

«Va nom Turte.

Ia dorm da dé:
La notg sbrigiond,
vagabundond!

Scano en tschot,
splimo en cot.
Va sot en pegn,
en letg schi fegn.

M'amfutr da tgangs
e da carstgangs...
Juhe, juhee
va nom Turte.»...

Oss'ò en tgang igl fistizo,
sotor en pegn igl sagliando...
Traraa... starsungigl tot anetg.
Segl vagabund dat igl tgametg!

Oje, oje, oje, oje
oje, oje, oje, oje
oje, oje, te por Turte!

Sen chella poesietta, veva pader Alexander er fatg la melodia. Ed ossa sa mitteva el an mez scola, e cun sies calzers passants, saltava el avant a nous scholars, siva igl tac dalla melodia, dretg e sanester ed anturn. E nous scholaras grondas, vevan da pruar da saltar siva. Uscheia eran nossas ouras da dutregna tar pader Alexander, savens variontas e legras, dasperas chellas strantgas e seriousas. A nous mattatschas ampurmatteva el adegna d'ans piglier en'eda scu casarinas an sia tgesa. Alloura leva el sagiattar per nous la pi bela e la pi gronda golp digl conturn e lascher far per nous ena pelegna per anturn culez, ma egna cun ena feivla dad or e diamants. E nous faschevan alloura îgls gronds e dastgevan strousch creir, tgi chegl savess en'eda davantar veir.

Ma er tar pader Alexander rucagevan igls onns ed i niva per el chel taimp da dei tamia. Igl cor resistiva betg ple agls strapatschs da tgatscha, igl îgl veva pers la sia fermezza, ed igls mangs tramblavan.

Cuntaint cun sia preda contaimpla igl catscheder e poet la cunrada

En nov de da tgatscha, surpiglia dalla passadegna ed igl lascher ancrescher, ò el scretg se la poesia:

Igl amprem de da tgatscha

El sto star, igl por catscheder vigl.
Torbel, scu sies spievel, è sies îgl:
scu sies fist cun croc, el è strubo:
«Noua, cun tramblez e stretg da flo?»

Ved claveglia larma troule met,
larmas da ravetna, sies schluppet.
En starsung rabatta no digls gôts...
«No cugl spievel... Varda giu igls ots!»

Tras en stgerp digls neivels romp'anetg,
ainten rom d'argent, flammond vadretg...
Cotschens colms d'aton sur gl'univers:
o! sies paradis, tg'è pers, tg'è pers!

La lindorna

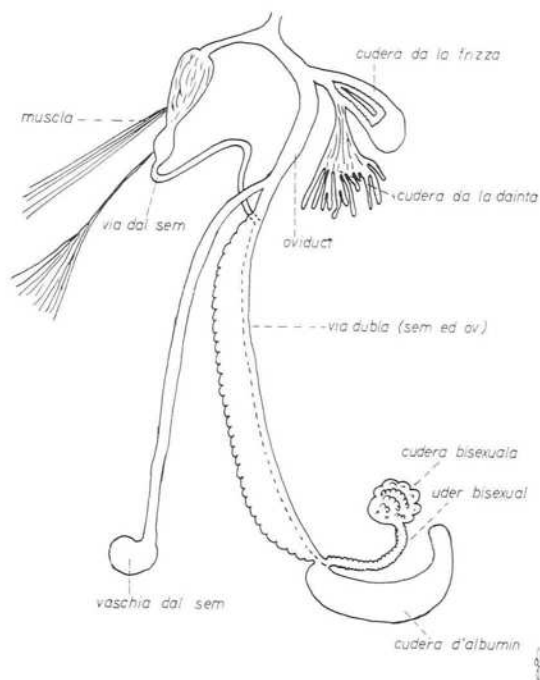
Da Constant Gritti, Scuol

Lindorna da vigna (*helix pomatia*), ils rinchs dal cresch e la fuora da respiraziun sun bain visibels.

La lindorna ais vairamaing üna bes-china chi nu fascinescha be pervi da seis möd da viver tuot agen, pervi da sia organisaziun anatomica solitaria, ma ouravant tuot eir causa la gronda varietà d'exemplars aint ils differents geners e differentas specias. Lavurond vi da quai tema culla mira da laschar nascher üna emischium pel radio, n'haja badà cha'l concept per üna simla lavur nun as po dafatta na basar sün variaziun e bellezza estetica. Quellas nun as laschan declerar in plets e l'effet optic pür pudess radondir quai ad alich cumplet. Uschea n'haja provà da'm tgnair vi d'oters aspets chi sun sgür almain usche interessants.

Eu vögl manzunar alich problems trattats aint'ill'emischium. In prüma lingia n'haja provà d'atschenar l'importanza da la sistematica. Id ais cuntschaint cha'l tschep da las bes-chas membrusas (artropoda) sarà il plü grond in tuot il regn da las bes-chas, gia cha'ls insects apartegnan pro. Chi pero s'imaginass cha'l seguond grond tschep füss quel dals molluscs, cun ca. 85 000 lindornas, ca. 25 000 conchas e var 2000 chalameras. Natüralmaing chi sun incumpraisas in quella cifra eir las lindornas chi vivan aint ill'aua e quellas chi vegnan avant aint illas tropas, usche cha in nossas

Sistem genital pro *Helix Pomatia*

cuntradas, ill'Europa centrala, i da be var 260 qualitats da lindornas e 30 qualitats da conchas.

Forsa cha ün o tschel dals collegas quinta als uffants eir alch sur da la nomenclatura dubla (gener e specia) da Linnè, ma in mincha cas füssa bun da muossar als uffants vi da la paraid ils seguaints schemas sistematic per chi detta ün pa uorden in lur tscharvels.

Schema I e schema II

Eir la dumonda da respiraziun am pareva d'importanza, ouramai chi da lindornas cun pulmons e lindornas cun brantschas. Cha quaistas ultimas vivan aint'ill'aua ais evidaint, chi detta pero eir lindornas cun pulmons chi passaintan lur vita aint'ill'aua ais forsa main cuntschaint. Quellas ston da temp in temp bandunar l'aua per trar il flà (eir la balena fa quai). Tschertünas, p. ex. il «corn da posta» as han specialisadas. Ellas possedan il pigmoint cotschen aint il sang, nomnà «hämoglobin», chi pussibiltescha da star suot au a fin cha l'ajer aint il pulmun cuntogna be plü 4% oxigen.

Natüralmaing cha'l fenomen principal vi da la lindorna ais sia bisexualità. Mincha lindorna po esser tant mas-chel co femna. La cudera bisexuala prodüa dimena övs e sems. Ma tuottüna nu vegnan ils övs früttats cul agen sem, dimperse cun ester. La motivaziun genetica in merit sarà cuntschainta. Davo il barat dal sem in occasiun dal act da früttaziun vain quai deponà aint illa vaschia dal sem, nomnada «receptaculum seminis». Pür cur cha'ls övs sun madürs, var 3 eivnas plü tard, vegnan quels früttats.

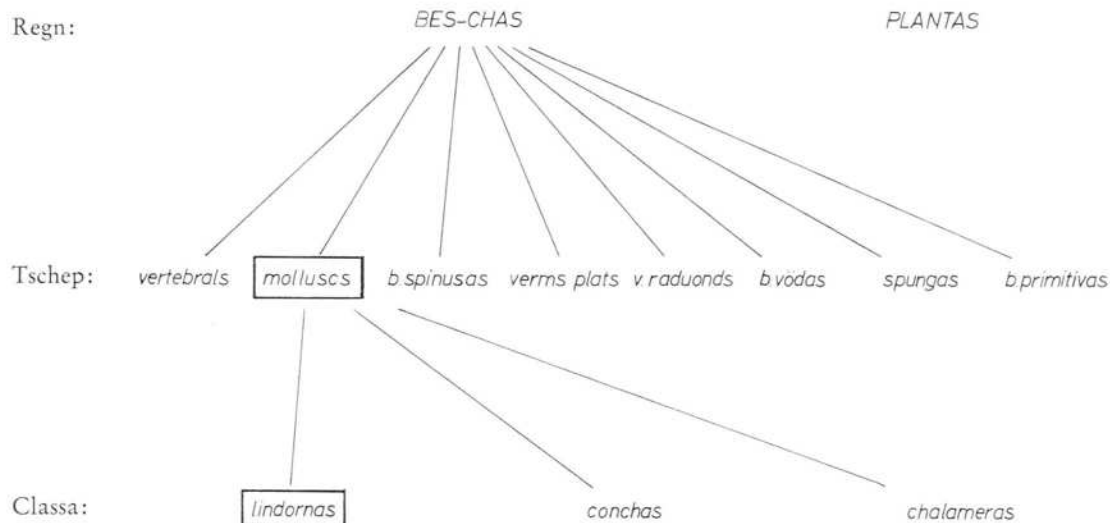
Das-cha giavüschar da preschantar als scolars ant l'emischiun la seguainta skizza dal organ genital da la lindorna.

skizza III

In plü vegnan amo manzunats ils differents sens da la lindorna, p. ex.:

- la vezzüda
- l'ösen
- il palat
- il palp
- il sen chemic

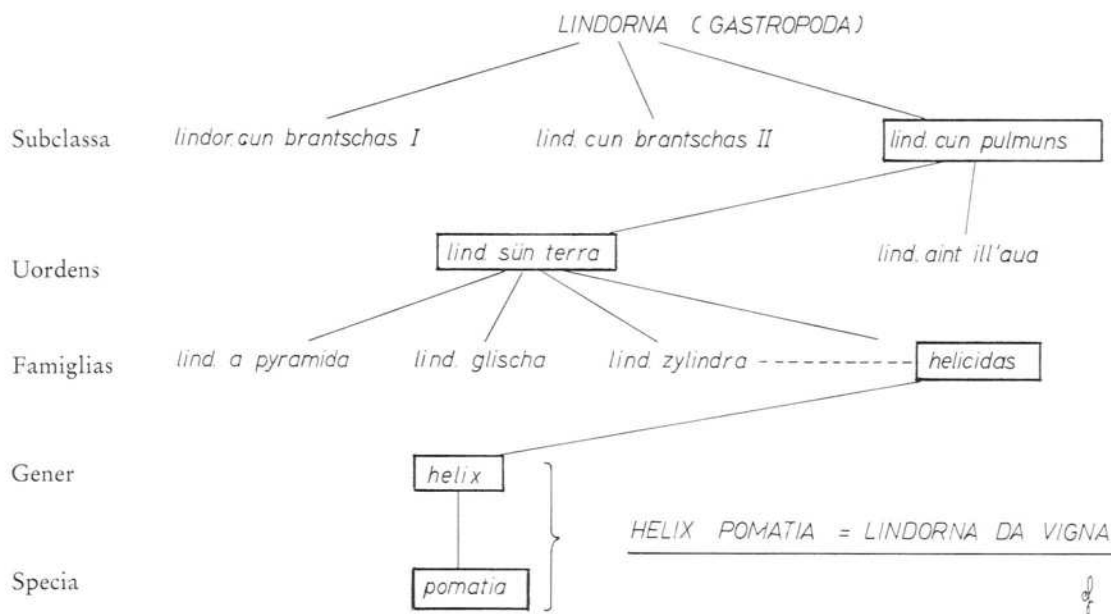
BÖSCH SISTEMATIC GENERAL (fin classes)

ef

Classa

BÖS-CH SISTEMATIC (detagl)

Öv da «Helix pomatia»

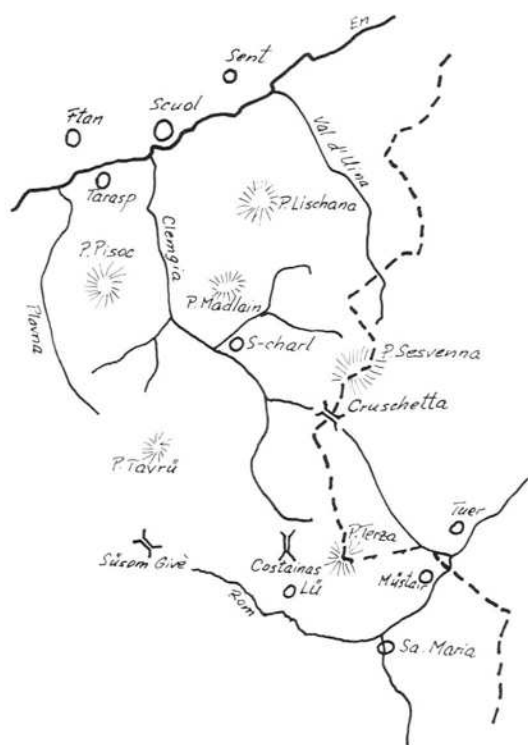
I s'inclegia da sai cha i'l rom d'üna emischium i nu pon gnir trattats tuot ils problems in connex culla lindorna. Usche manca p.ex. il sistem nervus, la digestiun insembel cull'armadüra da la bocca, la circulaziun dal sang e.o. Scha ün o tschel dals collegas vout entrar plü in detagl til cussaglia da cumprar il cudesch

- *Unsere Schnecken und Muscheln*, da dr. Horst Janus, cumparü ill'ediziun da Kosmos, o
- *Meeresschnecken*, da Fritz Nordsieck, ediziun Kosmos (lindornas cun brantschas)

Per finir füssa bun da declarar seguaints terms: bisexual o ibrid, chalamera (= Tintenfisch), conchas (= Muscheln), bes-chas membrusas (= artropoda = Gliederfüssler), pigmaint, cudera.

Las minieras dal Mot Madlain in Val S-charl

da Georg Peer, Scuol

Durich Chiampell scriva in sia «Descripziun topografica da la Rezia alpina (1573)»: «... Plünavant füssa dad adüer, cuntinuand nossa descripziun, cha ün pa plü insü co la punt d'En da Scuol sbocca ün flümet cun ün medioker curraint aint in l'En. El cuorra dal mezdì our dad üna val chi tocca eir pro las Alps Julius, chi vain clamada «S-charl» ed ingio cha ils da Scuol tegnan d'instà generalmaing lur muvel. In prüma lingia tegnan els vachas da stalla per l'allevamaint da muaglia; da qua vain eir la laine, da la quala els han s-charsdà e mainan oura fitg blera, perche las costas da l'otra vart da l'En (vers mezzanot) cun sainza gods o schmüdadas da bos-cha e vegnan bod tuottas cultivadas sco prada. Illa distanza da ca. üna miglia germanica davent da Scuol, es in Val S-charl eir ün pitschen cumünet chi ha listess nom sco la val e chi ais degn da gnir manzunà pervia da sias chavas d'argent, da las qualas existan diversas in quista val pervia dals memorabels edifizis, in ils quals vain s-chodà ed alguantà

l'argient. Dal rest nun es la val fich richa in oters
prodots, blerant bod infrütaivla. Percunter ston
blers homens tgnair oura da viver là, nempe ils
lavrants da las minieras o esters. Quist cumün
chi suotsta a la bachetta tirolaisa arcgनुoscha ils
archiducas d'Austria sco seis signuors ed obedescha
lur cumand, listessamaing sco quels da Tarasp.»

Daspö il 12avel tschientiner possedaivan la cunts dal Tirol il dret da sfrüttar las minieras sül territori da Martina fin Punt ota e quellas dal «Munt Valdera» (Buffalora/Pass dal Fuorn). Als 1. november 1317 da il prinz ereditari dal Tirol, rai da Boemia Heinrich von Kärnten, a fit las minieras in Val S-charl al chavalier Gebhard da Gonda sper Guarda, als figls dad Albert à Porta da Scuol ed a Conrad e Friederich de Planta da Zuoz. Daplü co 100 ons a l'inlunga han ils Plantas da Zuoz tut a fit las minieras in S-charl. Sco chi'd es documentà pajaivan els la deschma da la rendita, implü 100 fiers d'chavagl e 600 guottas sco fit als cunts dal Tirol. «... Also das si die vorgeschriben ärz suochen, graben und arbeiten süllend und mügen ze perg und ze taal. Si süllen ouch dar zuo haben holtz und wazzer und allen andren recht, die dar zuo gehörend und si billich und ze recht dar zuo haben süllen, doch also das niemand khain unrecht noch schade da von geschehe. Sie süllen ouch uns und unsern erben von den obgenannten goldärzen und silberärzen antwurten und geben den zechenden tail, vor dem loch als bergwrch recht ist, und von dem eyssenärz süllend si uns geben jarlich uf Tyrol hundert ros eyssen und 600 nagel. Davon wellen wir und gebieten wir allen unsern amptlāwten und richtern, die ietzo sind oder fürbas werdent, das si den vorgenannten Planten und sin erben, diu perkwerch also arbeiten, graben und suochen lazzen und siy daran nicht irren, noch hindern in khain weis. . . » (our d'ün documaint dals 16 november 1356).

Vers la fin dal 15avel tschientiner sun gnüdas scopertas in S-charl novas minieras e sco chi's craja da cnaps fulasters. Ils Engiadinais chi vaivan là lur drets, mo nu tils nüzziavan oura, sun gnüts intimats dad explorar a da's surdar als cnaps fulasters. Dal 1492 vain ün güdsch da miniera, ün Tirolais cun nom Hans Hölzl, in S-charl. Sün cumond da l'imperatur Maximilian ha

Ruinas da la «schmelzra» e la chasa d'administraziun

el da trattar üna cuntaisa cun Jeronimus Rot. Il güdisch da minieras (Bergrichter) eira impiegà dal cunt dal Tirol ed avaiva la survaglianza da la deschma e da tuot quai chi riguardaiva las minieras ed ils minaduors.

Dal 1513 introdüa l'imperatur Maximilian instrucziuns specialas per S-charl. Il material gniva quella vouta transportà fin a Hall giò'l Tirol per algar.

Aint illas actas dals ons 1542—62 vain nomnà sco possessor da las minieras l'ovais-ch Martin da Mariamunt. El chatta cha las minieras sajan main bunas, chi hajan lavurà «in dieser wilden Insel» 8 ons cun gronda fadia e cuosts. Üna delegaziun da perits da las minieras da Schwaz (Tirol) chatta però cha las inconvenienzas desastrusas sajan per gronda part lur aigna cuolpa e ch'els sajan daplü commerciants co minaduors practicants. Els dessan occupar daplü minaduors e lavuraints esters e'ls pajar plü bain, cha culs Engiadinais («mit den gerben Engadinern») nun as possa drizzar oura inguotta.

La pasch e l'armonia tanter Scuol e'ls minaduors in S-charl nu deira la meldra. Uschè achüsa

il güdisch dal 1559 cha'ls da Scuol demolischan il god, tagliand giò las plü bellas plantas, ed els nun hajan laina avuonda per zambriar las cavernas e per arder ils fuorns. Dal 1563 pondscha darcheu il güdisch cunter ils da Scuol, chi disturban ils enaps e fetschan dafatta ir in malura las vias cha quaists vaivan fabrichà.

Vers la fin dal 16 avel tschientiner as dischminuischa il sfrüttamaint da las minieras vieplü. Adonta da quai tgaiva il cunt dal Tirol ün güdisch in S-charl fond valair uschè seis drets süllas minieras.

Dal 1616 venda la chasa d'Austria la fundaria in S-charl al güdisch circuita Leonard à Porta, quai chi cumprouva amo ün interess vi da las minieras.

Dal 1652 as cumpra liber l'Engiadina bassa. Las minieras van via in possess dal cumün da Scuol. Uschè finischa la prüma perioda ill'istorgia da las minieras in S-charl.

L'on 1821 s'interessa il landamma Johann Hitz da Clostra per las minieras. El fa ün contrat cul cumün da Scuol per la dürada da 40 ons e paja 165 flurins fit. Hitz nu temma ne lavur ne cuosts.

Assa cun l'insegna dals minaduors, 1820 e 1830

Uschè survegnan blers indigens guadagn e lavur sperapro, saja sco taglialainas, charbuners, usters, minaduors o vittürins. Karl Kasthofer, silvicultur federal a Berna e commember da la Società per la perscrutaziun da la natüra, rapporta da sia gita fatta in S-charl als 31 avuost 1822 tanter oter scu segua: «Aint il cumün da S-charl s'observa grond travasch ed actività. Var 50 lavuraints e minaduors fabrichan chasas ed indrizs per guadagnar ils metals.» Dals 1823/24 lavuran 88 homens, dal 1825/26 sun 51 homens e dal 1827 sun amo 7 fin 20. Schabain cha'ls rapports davart ils chats da metal eiran stats fich lusingiants ed avaivan stimulà a l'explotaziun as muossa vieplü cha l'intrapraisa nu renda. Divers lavuraints bandunan S-charl e van in tschercha da lavur plü lucrativa. I va vers la fin e novas retscherchas nu sun plü bunas da salvar a Hitz; el fa fallimaint ed emigrescha lura in America.

Dal 1828 finischa l'istorgia da las minieras da S-charl.

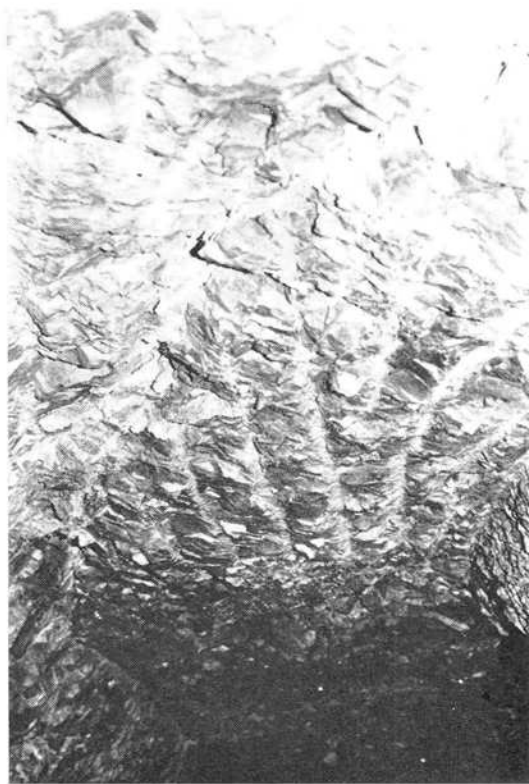
In S-charl eira l'argient il plü important prodot da las minieras. Perquai sun ellas adüna gnüdas nomnadas in tudais-ch: «Die Silberbergwerke von

S-charl.» Cun listessa procedura cun la quala gniva extrat l'argient dal mineral as pudaiva racogliar sco prodots secundars eir il plom ed il fier.

L'argient (*Ag*) vain quintà pro'ls metals nöbels. El eira cuntshaint fingià in temps remots; uschè vain el nomnà eir ill'istorgia dad Abraham. Fingià quella vouta eira seis adöver ferm derasà e quai pel commerzi in fuorma da munaidas. Eir clinöz ed oters ogets da luxus gnivan fats our d'argient. Dals Feniziers esa eir cuntshaint chi trafichaivan cun argient.

Cur cha'l *plom* (*Pb*) es gnü scuvert nun es sgür, in mincha cas eir fingià fich bod. El vain manzunà aint il quart cudesch da Mose chap. 31, vers 22, e quai insembel cun oters metals.

La scuverta dal *fier* (*Fe*) es statta per l'umanità d'üna tala importanza ch'üna intera epoca da l'istorgia primitiva es gnüda nomnada «il temp dal fier». Pro s-chavamaints sun gnüts fats blers chats chi regardan quel temp. Per pudair tils classar plü bain tenor lur età es il temp dal fier gnü sparti in duos: il temp da fier anteriur (ca. dal 800—500

Tschël sura cun sriblas da la glüschetta

Minadur cun glüschetta, martè e coppa da triaziun

a.Cr.), nomnà eir il temp da Hallstatt, ed il temp da fier plü giuven (ca. dal 500—0 a.Cr.), nomnà eir il temp da Latène.

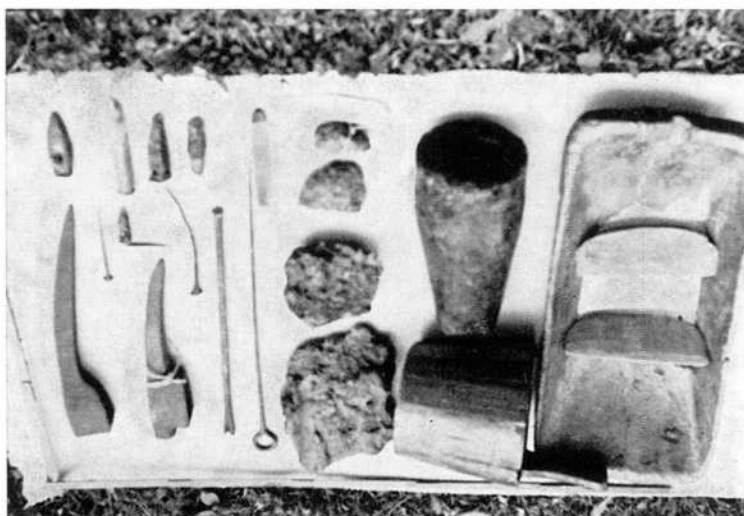
Il fier da S-charl ha giovà be üna rolla fich secundaria, suvent nu vain el gnanca nomnà.

Quists trais metals sun dimena stats chavats in S-charl d'ürant tschientineras dad ons. Cura chi'd es stat cumanzà a chavar nun es cuntschaint e neir bricha in che maniera chi'd es gnü scuvert cha in S-charl as rechatta argient. I's dà effettivamaing da buonder co cha, in temps remots, ils perscrutadurs cun instrumaints dal tuot primitivs han pudü chattar las uornas d'argient immez paraids bod perpendicularas, in lös da l'impussibel, bod our dal muond. Las minieras dal Mot Madlain nu sun nempe lösch bricha tuot. Id han existü minieras eir in Val Mingèr, sü vers il Piz Foraz ed illas paraids spelmusas dal Piz Cornet in Val Sesvenna.

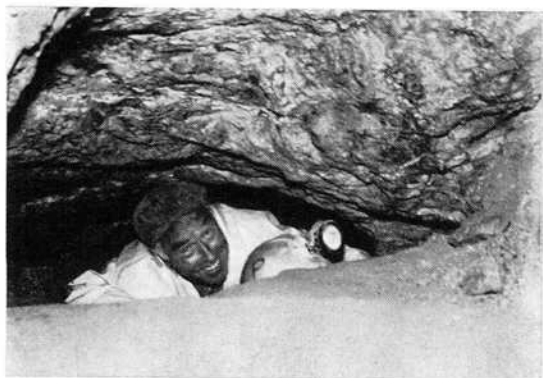
L'extracziun dals minerals

Il la prüma perioda, dimena avant il temp da Hitz ed eir in temps antics, gniva fat e mantgnü ün grond fö davant il grip sü infin cha'l grip eira ars e probabelmaing cha là ingio chi deiran vettas da plom, quel cumanzaiva ad algar oura. Cur cha'l grip deira ars schi gniva'l chavà oura cun s-chalpens. In diversas cavernas as vezza amo uossa ils segns o las sribblas s-chavadas cun tals. I varan tgnü in man il s-chalpel e battü lasura cul martè e cun la mazzoula. Per nu dar cul martè giò pel man s'inservivan ils minaduors da la glüschetta, d'üna spezcha da s-chalpel cun ün monch da la vart oura.

Pür dal temp da Hitz esa gnü lavurà cun puolvra da mina.

Chats our da las Minieras dal Mot Madlain

L'exploratur Georg Peer al lö il plü stret da las minieras dal Mot Madlain

La triaziun dals minerals

Il material chi gniva chavà our dal grip vaiva da gnir sorti tenor sia valur, v.d. tenor il cuntgnü metallic. Per part succedaiva quai directamaing fingià sül lö tras il cnap o minadur. El vaiva üna coppa da lain traptida tras assinas in duos o plüs chotens. D'üna vart mettaiva il cnap il material plü bun e da tschella vart quel main rich.

Las cavernas

Chi chi nun es stat svesa in üna caverna as pudarà malapaina far ün'idea in che miserablas cundiziuns cha'ls minaduors vaivan da lavurar. Prüma da tuot sun las gallarias uschè bassas chi vaivan da lavurar e chaminar adüna be in schnuoglias o sgobats. I nu's po bod gnanca s'imaginar alch simil. In tscherts lös importa l'otezza da la caverna be 80 cm fin ün meter dal fuond cul binari pels charrins infin pro'l tschêl sura. I nun es fich probabel cha la glieud saja statta plü bod blerun plü pitschna co hozindi. I's pudess forse presumer, mo quai nun es cuntschaint, cha in quels crudels temps antics hajan fat lavurar perfin a mats, e cha perquai vessna nom «Cnaps», resp. «Knabs». Hozindi nu's chattessa ad ingün chi fess quella lavur, perche chi regna in quellas cavernas üna tremenda umidità, in tschertünas cuorra perfin l'aua, e lapro es eir la temperatura tuot oter co agreabla. D'instà esa da ses fin nouv grads chod e d'inviern n'ha eu masürà da nolla fin trais grads temperatura.

Cur cha Hitz ha surtut las minieras ha'l laschè schlargiar e dozar bainquant las gallarias. E là

ingio chi vegnan insembel quatter gallarias ha'l fat far üna sala spaziusa, nomnada la «Baselgia». Là as rechatta eir ün grond sviadur pels binaris.

L'igluminaziun

Davart l'igluminaziun da las cavernas esa da dir cha d'ürant tschientineras dad ons nun existiva ingün'otra glüm co quella da tieula. Plü tard sun gnüdas las glüms da saif e lura quellas dad öli. In duos o trais lös as vezza aint illas cavernas dal Mot Madlain amo uossa la fulia vi dal grip, là ingio chi deira tachada sü la glüm.

Prüma elavuraziun dal material

Il material chi rivaiva our da las minieras vaiva da gnir zavrà e revis a la glüm dal di. Il material plü grob gniva clocà in tocs plü pitschens. Il s-chart indovrabel gniva eliminà fingià quia e büttà da las costas giò. I's vezza amo hozindi, schabain

Restanzas dals binaris

per part creschüdas aint, interas muschnas da crappa suot las ufficinas da cloccar. Scha la Val dal Madlain ha nom: la Val dal Poch, schi sgüra bricha, sco cha tschertüns crajan, perquai cha'ls Tirolers vessan dit «il Poch» per dir la Val dal Bach, dimpersè pervia cha süsom quella val as rechattaivan: «die Pochwerke».

Il material sfriclà gniva transportà, d'inviern cun schlitras e d'instà cun grittuns trats da chavals o da müls, infin giò la val per gnir il prüm suot la pigliuotta e davo lavà e lura fus.

L'elavuraziun dal material illa fundaria

Tuot il material sorti e cloccà gniva miss suot la pigliuotta. Quella guardaiv'oura incirca sco chi muossa la skizza. Ella existiva our da 5 o 7 pals d'üna grossezza da 15×15 cm ed üna lunghezza da ca. 2 meters. Quists pals o pistuns staivan gualiv sü, tuots in üna lingia, ün strusch dasper tschel. Mincha pal vaiva süll'otezza dal füs ün nas ed eir il füs vaiva ün nas per mincha pal. Girond intuorn tschüffaiva il nas dal füs suot quel dal pal aint e til dozzaiva sün ün'otezza da bod ün mez meter, lura crodaivan ils pals pesants giò süls craps e tils schmazzüchaivan uschè a tockins magari pitschens.

Giò'l fuond da l'ufficina staivan in duos lingiadas, üna in fatscha a tschella da mincha vart trais, forsa eir quatter recipiints. Aint in quista spezcha da chaistas gniva miss il material fin. Tras ün chanal culaiva l'aua, probabelmaing cun ter forza, aint illas chaistas chi gnivan squassadas vigurusamaing invia ed innan sco ün squassuoir o *sbiat*. In quista maniera gniva il material squassà, masdà e lavà. Il material leiv e sous-ch gniva manà davent da l'aua, ed inavo restaiva il material greiv culs minerals metallics chi, davo quist'ultima procedura, deira pardert per gnir fus aint in fuorn.

Ils fuorns

Aint in S-charl deiran trais fuorns differents. Minchün vaiva ün'otra funziun.

Co vain vairamaing guadagnà il metal?

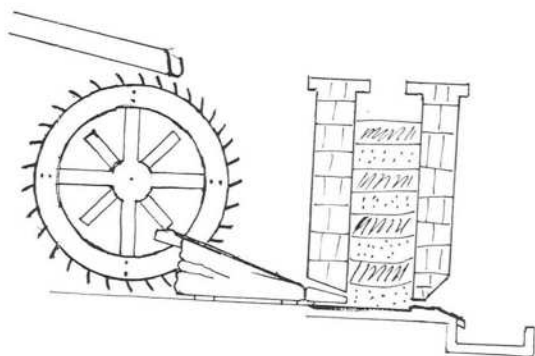
Il prüm da tuot ston ils minerals gnir redüts a lur fuorma primitiva, a quai ch'els deiran avant co's colliar culs oters, minchün sto esser darcheu dapersai. Il fuorn chi vain dovrà a quist tapin ha nom *fuorn da reducziun*. Il material cloccà fin e lavà vain masdà cun glera chalcheraisa. Quist

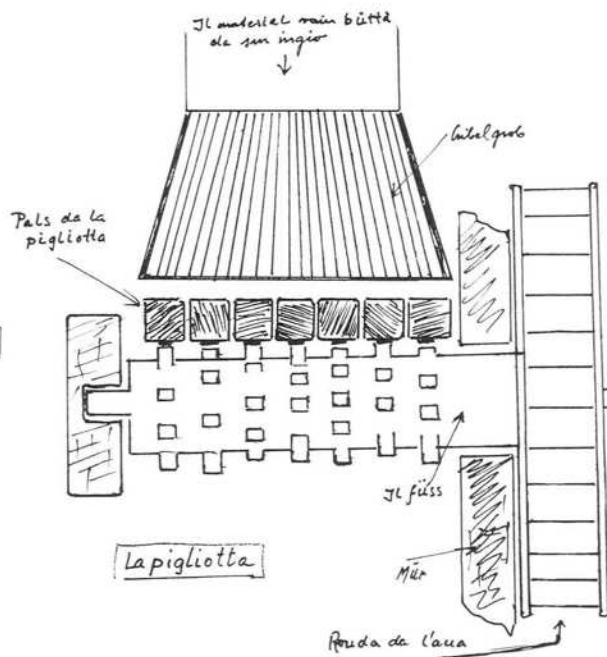
Caverna elavurada cun glüschetta e martè

masdügl da mineral fin e da chaltschina vain s-chodà fich ferm aint il fuorn da reducziun; mo la temperatura nu das-cha surpassar il punct d'alguamaint. Suot talas premissas fuorman il plom e cun el insembel eir l'argient üna spezcha da crap suolv sco üna spunga, la *splümgia*. Scha'l material miss in fuorn cuntegna eir fier schi quel nu fuorma splümgia, anzi as burluna in üna massa plütost lomma da fier cotschen fö.

Aint illa splümgia as rechattan dimena tuot il plom e l'argient. I's tratta uossa da tils separar e deliberar dad oter rument accompagnatoric na dovabel. A tal böt vain la splümgia missa aint in ün seguond fuorn chi ha la fuorma d'ün gross chamin quadrat da duos meters otezza. In quist *fuorn d'alguar* vain lovada indavoman ün'uorna da charbun da laina ed ün'uorna da splümgia. Il fuorn sta in colliaziun culs fols chi zoflan cuntinuadamaing ajer, resp. oxigen aint il fö. I's po s'imaginar che chalur cha quai darà cur cha tuot las uornas da charbun sün ün'otezza da duos meters sun cotschnas d'fö e vegnan intratgnüdas cul boffet. Ils metals alquan, sortan da la splümgia e culan, sco mincha liquid, aval. Il plom es

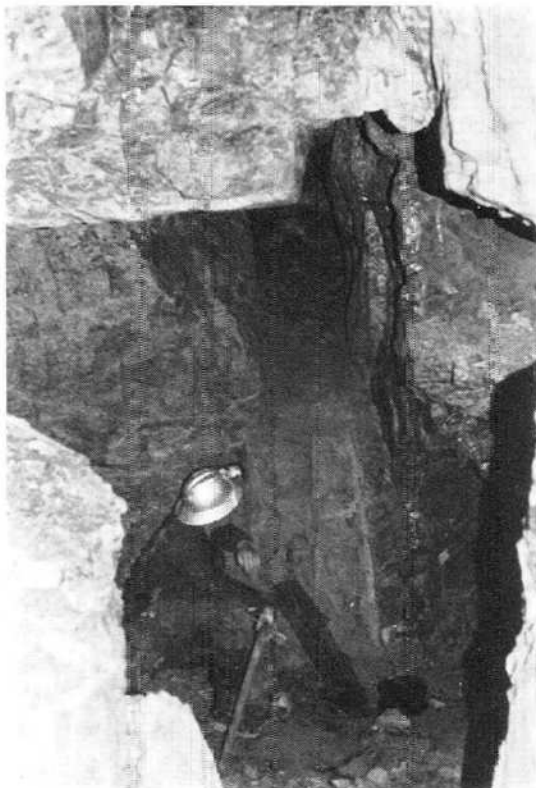
Fuorn per alquantar il plom

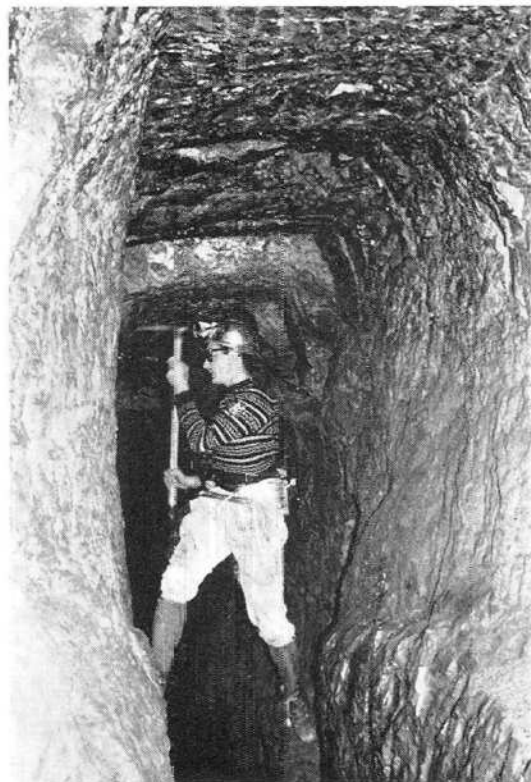
La s-chala antica dals minaduors

Gallaria cun 2 binaris

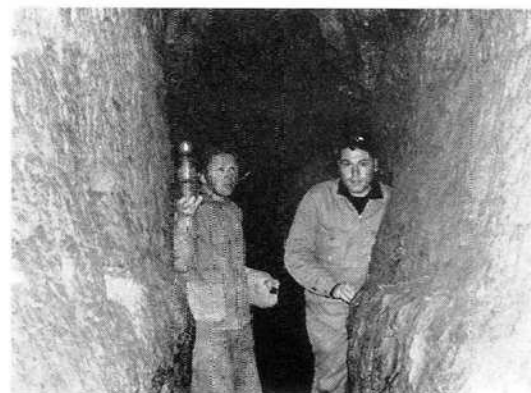
Cruschada da gallarias

Caverna elavurada a man

Caverna elavurada cun glüschetta e martè

Gallaria principala

Entrada cun pozzas da lain

Suloms da la fundaria

Vasca da l'aua

Fuond da lain

specificamaing fich greiv e va a fuond, intant cha l'argent sta suravia.

In ün terz fuorn a fuorma da chaldera vegnan lura ils duos metals s-chatschats ourdglioter, l'argent vain separà dal plom.

Las ruinas da la fuondaria, da la «schmelzra»

Chi chi'd es stat üna jada in S-charl ha remarchà cun ir in aint pac toc dadour S-charl da la vart dretta da la via las ruinas amo relativamaing bain mantgnüdas da la chasa d'administraziun da las minieras e da tshella vart da la via las ruinas dals edificis da la «schmelzra». Mo pacs tillas varan examinadas plü manüdamaing, aschinà vess'na pudü constatar cha la fuondaria vaiva duos plans. Il plan terrain vaiva ün'otezza da 2,30 m. Il plan sura deira bainquant plü bass,

be 1,80 m ed amo survart as rechattaiva il palantschin. Cun far ün fossal da sondascha es gnü a parair suot diversas vettas da terra naira, da charbun, da siblun, d'arschiglia, da scorzas e da glera ün bel toc fuond da lain. Plü inavant as vezza fich bain ingio chi deiran ils trais fuorns e l'iral chi gniva nanpro cun l'aua.

Il stadi odiern da las minieras dal Mot Madlain

Da la «schmelzra» davent (1806 m s.m.) manai-va la via infin sü pro las minieras dal Madlain, resp. pro l'ufficina da cloccar (2150 m s.m.), dimena üna muntada da 244 meters. Cur cha Hitz ha surtut dal 1812 l'exploitaziun da las minieras ha'l fat eriger quista via da 3400 meters lunghezza. Ella gniva nomnada la via da las 22 stortas. Hoz è'la creschüda aint cun zuondra e per part datta insembel e malapaina transibla.

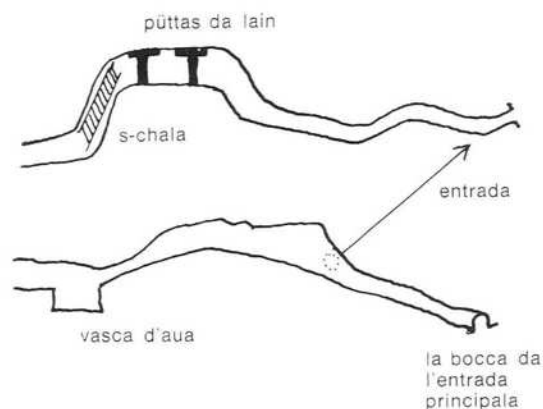
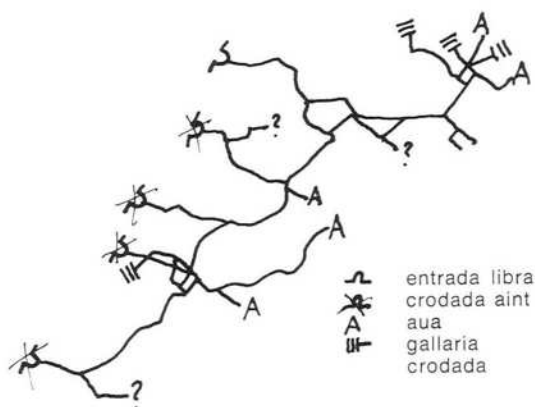
Sül Mor Madlain as poja constatar amo uossa las entradas da var 12 minieras, mo i sun tuottas zuogliadas aint. Entrar as poja be in üna. Pro duos entradas as vezza amo uossa il rom zambrià in lain ed amo fich bain mantgnü.

Signur Peter Kellerhals, geolog e petrograf, ha fat avant ons ün plan da las cavernas ed ha masürà oura ca. 1500 m gallarias. Mo tuot insembel es amo bler plü vast, perche i vegnan e s'inscuntran da tuottas varts nanpro amo otras cavernas e cuvels e gallarias lateralas e quellas sun per part perfin numeradas. Infin uossa s'haja chattà ils numers 1—24. Ils numers sun scrits cun culur alba sül grip a l'entrada da la galleria laterala e las cifras as seguan üna davo tschella in seguenza natürala. Davant mincha cifra esa pitturà sü ün «B» grond. Da cura davent chi varan cumanzà a numerar las cavernas nun es cuntschaint. Pussibel füssa cha quels numers derivesan da stüdis fats d'üna società belgia chi s'avaiva interessada i'l secul passà per las minieras.

In üna foura da 5 m chafuollezza e cun ün diameter da ca. 2 m as rechatta üna s-chala d'lain in amo fich bun stadi.

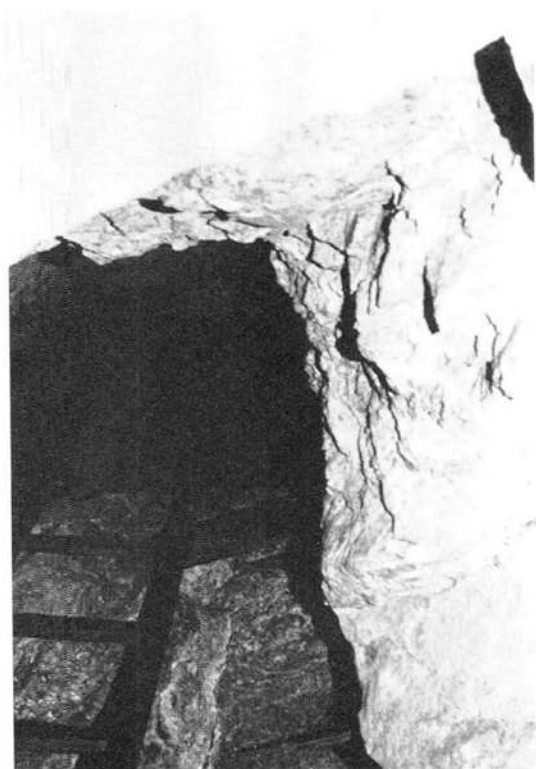

«La schmelzra» S-charl. Ün toc dal chamin dal fuorn

Chasa d'administraziun culla scoula da Hitz

La s-chala primitiva dals minadours

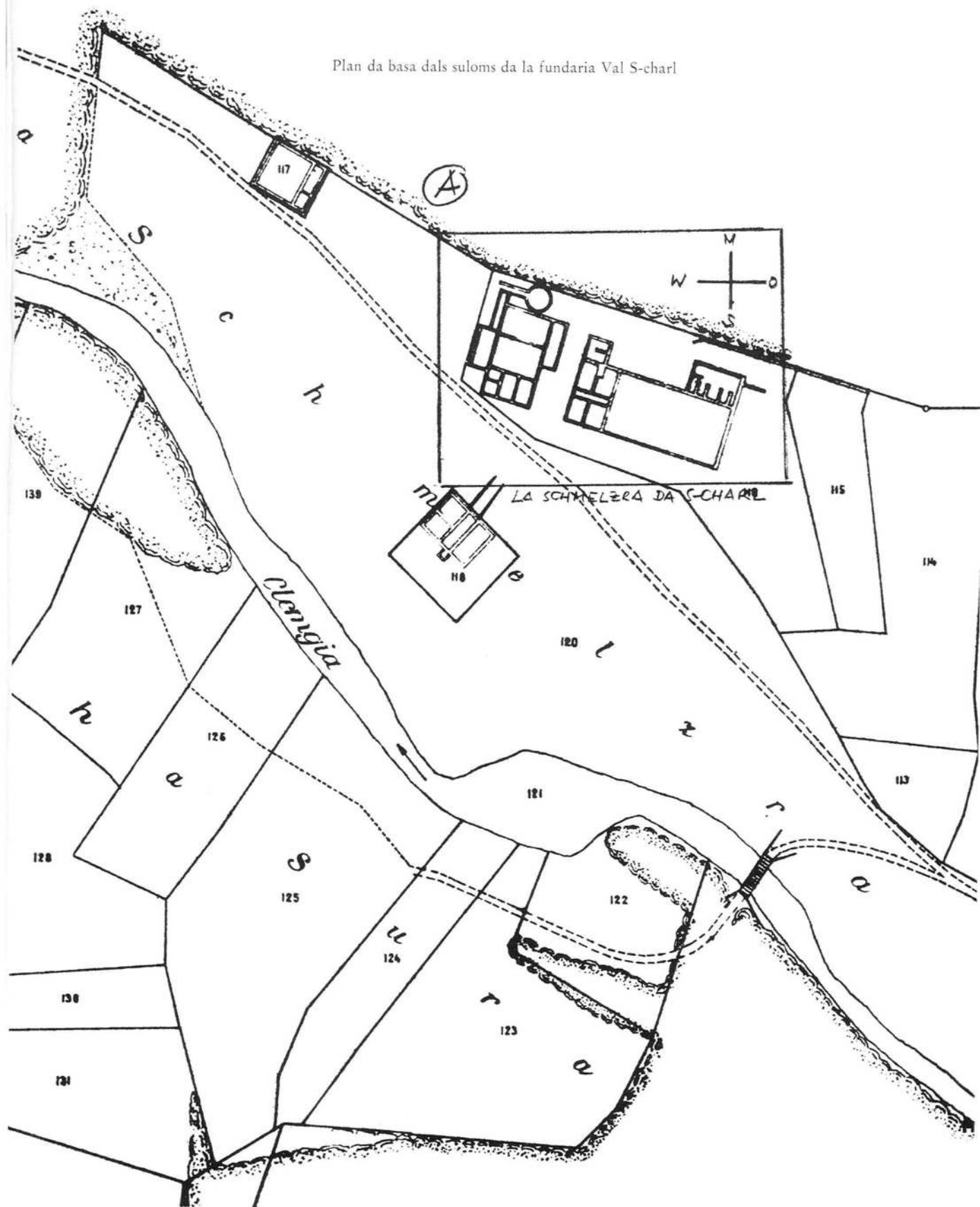

Restanzas d'ün fuorn en Val S-charl

Plan da situaziun da S-charl

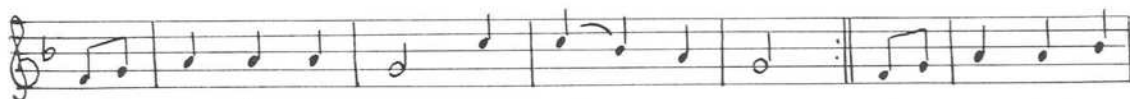
Plan da basa dals suloms da la fundaria Val S-charl

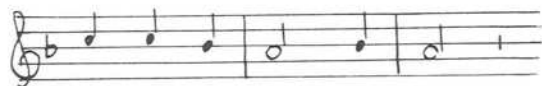
Flours anturn Nadal

Da Gion Peder Thöni, Riehen

Naschi 'è'n unfant

Na - schi 'è'n un - fant a Beth - le - hem , digl cal tgi sa

le - gra te - ru - sa - lem

Flours anturn Nadal? — chel tgi dei ensatge uscheia stò esser balurd, partge mender unfant so tgi Nadal vign festivo digl pi profund anvien, ed angal cun las metodas perfecziunadas digl noss taimp modern ins ò reuschia da far flureir flours parfign durant chesta saschung da neiv.

E tuttegna lessa discorrer da «flours anturn la festività da Nadal». Igl divers 'roms' tgi tschin-clan chesht datum dattan pir ad el la sia veira calour.

Tge fò atgnamaintg or chesht 'Nadal' tgi nous festivagn schi expressivmaintg, schibagn tg'el cro-da aint igls deis dalla pi neira fardaglia?

Dumondas te en unfant tar nous, garantia tg'el at dei: «Oo, da Nadal am porta igl bambin bels tschintgetgs!» — Tschaintas te, — scu en missiunari menziunescha ainten ena gasetta da missiungs — la madema dumonda ad in Indianign an profunda Brasilia, schi gleischa la sia fatscha: «Oo, a Navidad està el nacimiento del nuestro Señor!» = Da Nadal ò lia la naschientscha digl noss Signer.

Parchegl peglia chesta emissiung — s'anclei, sainza leir moralisar — la buna occasiung per tschantar sapientivmaintg igl accent sen igl senn uriund da chesta gronda festa cun (anc?) relief cristian. Uscheia giainsa siva aint igl discurs alla dumonda cardinala:

Tge monta atgnamaintg igl nom Nadal?

Partge on differents pievels en nom different, er cun origin different?

E nous cattagn, tg'igl nom è parfign rasto scu denominaziun geografica ainten diversas antgernas digl mond, chegl tgi ò tot la sia istorgia expressiva. E forsa tg'igls pacs da nous 'cristians' — per igls

cals Nadal e la naschientscha digl Salvader èn fatgs tgi s'ancleian schi da sasez — igls pacs da nous sa dumondan forsa, partge tg'ins festivescha Nadal gist da chel taimp? Da mez anvien egna dallas pi legrevlas festas? E noua stattigl scretg, tgi Cristus seia naschia gist da Nadal, igls 25 da december, e gist da mesanotg?

L'istorgia mossa, tgi Nadal ò bagn digls am-prems taimps digl cristianissem annò survagnia en colorit da speciala festività. Chegl nonobstant igl fatg, tgi l'amprema festa da Nadal è neida festivada pir anturn igl onn 335. Partge la baselgia digls amprems seculs dava la peisa gronda ed absoluta sen la festa digl batten da Jesus, l'Epifania, damais igl Buneia dad oz. Pero ègl er cunaschaint, tgi las viglias cuminanze cristianas d'Alexandria ed Antiochia vevan gio fitg bod — ins suppona gio anturn igl onn 200 — colliia chesta festività adegna ple cun la memorgia alla naschientscha digl Salvader. Ed ena pardetga impurtanta, s. Augustin, documentescha expressiv, tgi la transfereida da Nadal no sen igls 25 da december seia neida acceptada sainza ferma resistenza da vart dallas cuminanze occidentalas.

Tgi la baselgia ò cotras lia scatscher veaple an nossas cuntradas las festas dallas Saturnalias romanas ed igl vigl 'Jul' german cun la veneraziun digl suglegl renascent an chels deis, chegl sa lascha betg dubitar. Aint igl paganissem german vevan las '12 notgs sontgas' tranter igls 25 december ed igls 6 schaner en'impurtanza centrala sot igl nom «Middewinter, Sonnenwende, Wiehenacht». Durant chellas notgs tgavaltgeva Odin u Wodan, igl Dia german suprem, tras las teras per ratschever las unfrendas deditgeidas ad el. Par-

chegl colliivan igls Germans chellas festivitads nocturnas er cun gastareias ed unfrendas, notgi parfign carstgangs nivan unfrias.

Enpo curious ans pogl pareir, tgi la cultura israelita — noua tg'igl cristianissem ò alla fegn piglia sia antschatta — n'ò betg influenzo pi ferm igl noss usit natalic. Parsasez tgi sa lascha cattar tscherts connexs parantos! Uscheia savainsa, tgi Giudas Maccabeus ò igl onn 164 a. Cr. tschinclo aint e conquisto igl martgea da Jerusalem. Scu ragurdientscha expressiva e chesta victoria on igls Gidias introduia la «Festa dallas Gleischs» (Chanukka), ena festa dad 8 deis coz, noua tgi durant seiras e notgs tgesas e taimpels nivan illuminos cun nundumbrevels tizungs. Chesta festività crudava gist sen igls davos 8 deis da december. E risguardond la gronda rolla simbolica tgi gleisch e fi giuivan tar igls Gidias ed utro, ins ò navot da smarvagler tgi gist alloura niva er festivo la victoria digl «Sol invictus», digl suglel insurvant-schibel sur la stgiradetna digl anvien. Igl cristianissem ò cun raschung fatg or da Cristus chel 'Sol invictus' ed igl mess scu center ainten chel taimp decisiv.

Ed anc adegna vainsa betg declaro digltot igl nom dall'emissiung: Flours anturn Nadal. — La nossa sublima festa vign numnadamaintg — scu tantas otras tgossas — pir messa dretg an parada antras en veir tschapel da 'firlefanzas' ple u manc secundaras; pir chellas dattan pero la dretga glischour exterioura agl effectiv 'nuschel':

Tge fiss Nadal sainza las nundumbrevlas melodias musicalas, dalla simpla canzung anfignen tar igl oratorium? Savez az figurar igl taimp d'Advent e Nadal sainza tantas canzungs cantadas an baselgia, sunadas agl radio, — sainza la flauta scu attribut digls pasters da Bethlehem, — sainza las violinas scu imitaziun digl cant angelic sur la staletta? Dalla pi simpla canzung populara tar la pi renumada ovra artistica — sainza dubi igl «Weihnachtsoratorium» da Joh. Sebastian Bach — ò franc mintga singula la sia funcziun durant chest taimp.

Cun tge ardour on igls noss vigls canto las canzungs religiousas per chellas festas, — e cun turpetg stuainsa nous confessar, tgi gist la nossa generaziun era sen bela veia per lascher eir an ambidanza ed a perder tot chel scazi! Scu vainsa d'angraztger ad omens scu Duri Sialm, Carli Fry, Alfons Maissen, Hans in der Gand ed oters, tgi on

igl davos mument rimno pled e med da tantas canzungs religiousas tenor igl vigl codesch 'La Consolaziun dell'olma devoziusa', stada cumpareida per l'amprem'eda gio 1674! An chest connex ins dastga menziunar cun plascheir, tgi ainten la vischnanchetta da Stierva vignan talas canzungs parfign anc cantadas onn per onn scu part digl sarvetsch divin; ed ena prova santignsa er durant l'emissiung. Sch'ins discorra da musica da Nadal dastgaronsa betg ambldar da menziunar l'istorgia dalla franc pi renumada, digl «Stille Nacht».

«Flouroms ambelonts» per Nadal èn sainza dubi surtot igls blers usits exteriours, tgi on tots gia en'eda la sia muntada. Partge, da coura davent e da noua dareiva p. ex. igl pignoul da Nadal? Tge ò el ansomma da far cun la naschientscha da Cristus, noua tgi strousch dava talas plantas? L'emissiung vo siva a chesta tgossa.

Ed igl usit dalla staletta saro pi lev da metter an connex cun igl misteri da Bethlehem. Ma danonder dareivel? Da tgi, e da tge taimp? Zont an cuntrada rumantscha cunaschiansa igl usit digls steilers. Tgi smigna pero, tgi chegl è ena vanzadeira e simplificaziun darivonta digls gronds gis da Nadal, scu els nivan gio siva digl onn 1200 manos se tar igl sarvetsch divin an baselgias grondas, e chegl per demonstrar agl pievel anc migler igls plets digl evangeli natalic! Betg angal per survagneir encal pitschen regal da petta, pang cun peira ni varsacants meils gevan igls mattatschs da totta fardaglia da tgesa tar tgesa! Igl 'coc' da chest bel usit era sainza dubi, d'annunztgier anc en'eda la legreia e vanteira purtada agls carstgangs antras la naschientscha digl bambin.

Accentuond adegna puspe chest sulet veir cuntign dalla festa natalica dastgainsa er betg mantgantar da far attent noss giovens auditours — ed igls vigls betg manc! — sen l'interpretaziun deplorabla tg'igl noss novissim taimp dat a Nadal: tgi el davainta ena festa da giaveischs materials, d'affars e tschintgetgs surfatgs! Ins ò angal da tadlar giu las lamantaschungs digls manaders d'affars e da sies personal, igls cals vasessan pi gugent repartia segl antier onn or chellas $\frac{2}{3}$ digl retgav annual tgi vign piglia aint sen costs d'en incredibel catschem e stress avant chel taimp natalic.

Chegl tot, ed anc oter, saro damais igl cuntign dall'emissiung curt avant Nadal.

